

ESTUDIS ETNOBOTÀNICS AL PIRINEU ARAGONÈS I LES ALTRES TERRES D'OSCA

Lluís Villar* & José María Palacín**

Introducció

Tal com hem expressat recentment (VILLAR, 1992), durant els anys 1960-70, com a conseqüència de la mecanització agrària i la industrialització de la nostra societat, la rica cultura popular pirinenca es va anar empobrint, l'alt nivell de dependència entre l'home i el seu entorn vegetal es va anar perdent i molts coneixements, en especial sobre plantes curatives o útils, es van anar concentrant en persones avesades, com vells, pastors i artesans.

Quan el 1971 un de nosaltres (L.V.) va assistir a un Congrés Internacional d'Estudis Pirinencs a Banheras de Bigorra (França), es va sorprendre del clamor dels lingüistes alemanys en el sentit de realitzar urgentment estudis en el domini de les «fablas» o dialectes del Pirineu central; en efecte, els nous modes de vida, la generalització de la televisió o la ràdio i, sobretot, l'emigració de la muntanya a les ciutats anava simplificant el contingut d'aquestes llengües vernacles.

Des d'aquell moment, en el curs dels nostres estudis florístics pel Pirineu ens vam anar interessant pels noms populars de les plantes, topònims d'origen vegetal o sinfitònims, alguns dels quals vam publicar molt més tard (VILLAR, 1980). Paral·lelament, l'altre autor (J.M.P.) recollia moltes dades sobre la medicina popular alt-aragonesa i els presentava a la Universitat de Navarra (PALACÍN, 1983).

Així va poder tenir acceptació, amb l'ajuda d'altres especialistes i sota els auspicis de la Diputació d'Osca i l'Institut Pirinenc d'Ecologia (CSIC), l'*Estudio de las plantas medicinales de la provincia de Huesca*, dels resultats del qual hem donat compte en altres publicacions (VILLAR, 1984; VILLAR, 1990; VILLAR *et al.*, 1987) i del qual resumirem aquí els trets més destacats, responnent a l'amable invitació dels nostres amics els doctors Vallès i Blanché. Vegeu a la figura 1 la zona estudiada.

Els signants d'aquest projecte érem conscients que un important conjunt de coneixements culturals se'ns n'anava de les mans, que molts usos populars de plantes i, fins i tot, moltes

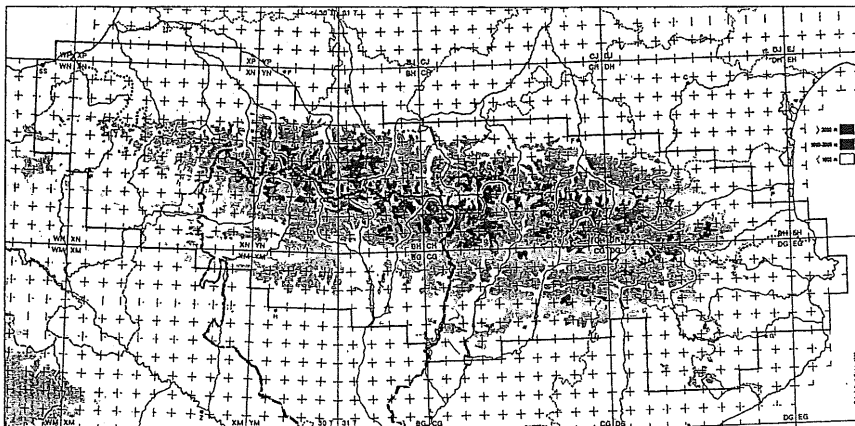

Fig. 1. L'àrea d'estudi en el conjunt del Pirineu *

* Instituto Pirenaico de Ecología, CSIC. Apartado 64. 22700 Jaca (Huesca). **Cabestany, 14. 22005 Huesca.

espècies vegetals no havien estat adquirits per la ciència universitària o escrita i que érem en un moment crític per a recollir, transmetre i publicar molts coneixements etnobotànics, continuant l'empremta magistral que ens deixà FONT i QUER (1961) vint anys enrere.

Presentació geobotànica i florística del Pirineu aragonès, amb les seves terres adjacents

Al Pirineu central trobem un gradient bioclimàtic des dels climes oceànics del Somport i Agua Tuerta de Ansó fins als climes subàrids, oberts al cerç, dels Monegros; a més, el relleu muntanyós accentua el mosaic bigarrat de microclimes, uns de pluges màximes en hivern-tardor, d'altres amb dos màxims en primavera i tardor, uns amb sequera perllongada a l'estiu, d'altres amb tempestes freqüents en aquesta estació càlida, etc. (FILLAT, 1983).

Seguint l'esquema adjunt (fig. 2), podem veure que des de la Depressió de l'Ebre fins als cims del Pirineu es troben representats els principals tipus de vegetació d'Europa occidental, que resumirem a continuació:

1) Pollancredes i vernedes de l'Ebre i els seus afluent, de l'Aragó al Cinca. Queden reduïts a fragments dels antics boscos-galeria o boscatges fluvials i s'estenen entre els 100 i 800 m d'altitud.

2) Boscos mediterranis frescals de pi blanc. Ocupen alguns turons per sobre de les inversions tèrmiques hivernals (Alcubierre, etc.) i arriben als Somontanos com a Riglos, etc.

3) Restes del bosc continental ibèric: savinoses de savina turífera (*Juniperus turifera* L.) als Monegros, alternant amb espertars, vegetació de les guixeres i dels camps de llaurar.

4) Carrascars mediterraneo-continentals (*Quercus rotundifolia* Lam.) estesos principalment pels Somontanos d'Ayerbe, Hoya de Huesca, Somontano de Barbastre i congostos de les valls

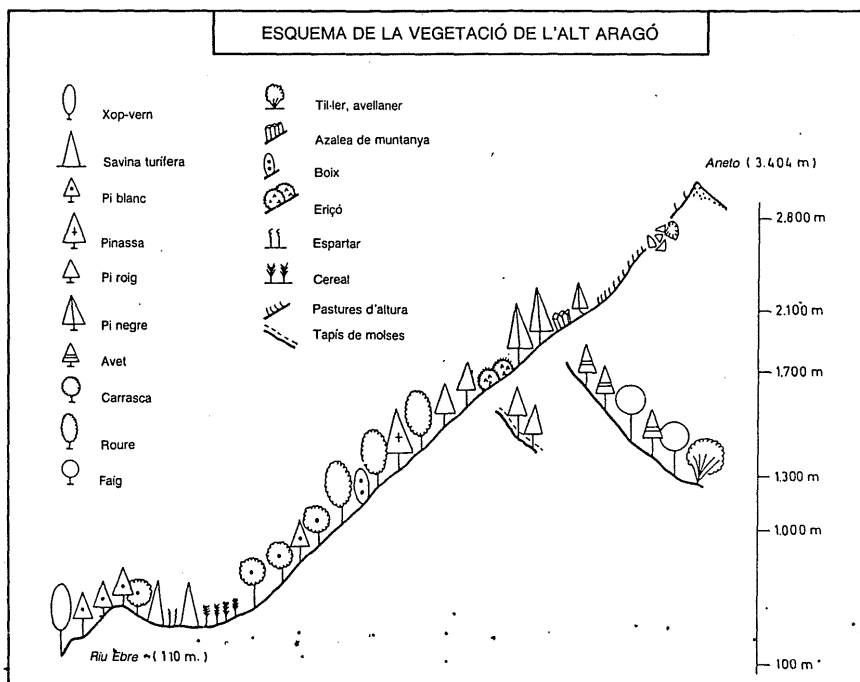

Fig. 2. Zonació altitudinal de la vegetació al Pirineu aragonès

pirinenques, normalment per dessota dels 1000-1200 m d'altitud i acompanyats de savina negra, càdec, farigola, etc.

5) Rouredes submediterrànies amb boix, ampla banda situada entre 800 i 1500 m d'altitud, en alguns punts amb pinassa, dominants a les serralades pre-pirinenques.

6) Pinedes de pi roig, amb boixerola i eriçó als solells i esperons, amb un tapís de moltes espècies del gènere *Pyrola* a les obagues, dominants entre 1100 i 1600 m d'altitud.

7) A les valls humides, freqüentment banyades per les boires i als barrancs frescos i ombrívols aquestes pinedes són substituïdes pels boscos de l'estatge montà humit, o sigui, fagedes amb avets.

8) Prop del riu, l'avellaner domina i és acompanyat per altres arbres caducifolis com bedoll, til·ler, trèmols, aurons, serveres, etc. En aquest ambient es van establir molts prats de dall i hortes del Pirineu.

9) Boscos subalpins de pi negre (*Pinus uncinata* Ramond), acompanyats als solells secs de ginebres i savines i a les obagues de nerets i nabius, poblacions d'arnica, etc.

10) Pastures subalpines i alpines, estivals que els ramats pasturen i adoben, mantell verd que alterna amb pedregars, penya-segats, congestes, ibons i geleres.

Com era d'esperar, davant de tal diversitat paisatgística, la flora també és molt rica i podem estimar-la en unes 2500 espècies de plantes superiors, distribuïdes en desnivells de 100 a 3.404 m d'altitud i una superfície aproximada de 15000 km².

El nombre d'espècies medicinals o de les que es coneix alguna utilitat s'eleva a 700, bé que podem considerar com a principals unes 400 i, amb el temps, aquesta xifra baixa per aculturació, envelliment i despoblació de les zones rurals i muntanyoses.

Metodologia escollida per a l'estudi

Es va anar ajustant amb el temps a enquestes efectuades a persones conegudes pel seu saber popular, a l'entorn familiar o de confiança dels quals es procurava penetrar per mitjà d'amistats comunes, per afinitat lingüística i, en ocasions, mitjançant mostres de plantes per a facilitar el diàleg. Posteriorment, a l'Herbari i laboratori de Jaca s'estudiaven i classificaven les mostres de plantes medicinals recollides i s'ordenava la informació en fitxes per a cada espècie.

A part dels diversos usos i aplicacions, tant humans com veterinaris, d'una manera simple o com a part d'un remei més complex, vam anotar la porció de la planta emprada i, quan es podia, la dosificació. Es va prestar especial atenció a les expressions populars relatives a les malalties i la seva curació, car per mitjà d'elles transcendeix a vegades un saber antic, un pòsit de segles del qual no són absents els ritus, la preferència pels nombres màgics senars, ni les creences relacionades amb els cicles diaris, estacionals, lunars, etc.

El capítol dels noms populars va resultar igualment variat, amb influències franceses, catalanes i castellanes, ultra les autòctones. Si un mateix nom inclou a voltes fins a 12 espècies diferents, com passa amb les àrniques (PALACÍN, VILLAR & CALVO, 1984b), en d'altres ocasions una sola espècie com l'el·lèbor (*Helleborus foetidus* L.) pot tenir més de 10 noms vernacles diferents. Sigui com sigui, la nostra aportació en aquest camp ha servit de base per a sengles estudis tant a nivell local (VIDALLER, 1989) com estatal (MORALES, 1992).

Principals grups terapèutics, amb alguns exemples destacats

Per comprovar la riquesa de la medicina popular de l'Alt Aragó basta fullejar l'índex aproximat de les principals virtuts, dolències i remeis que acabem de preparar, en la segona edició del nostre llibre (VILLAR *et al.*, 1992). Això no obstant, comentarem aquí a títol informatiu els principals grups d'acció, alguns dels quals hem detallat en altres publicacions.

1) Plantes d'acció hipotensora. Conegudes genèricament per «mermasangres», constitueixen un dels grups més ben definits, no solament en territori aragonès (PALACÍN, VILLAR & CALVO, 1984a), sinó a tot el Pirineu (VILLAR *et al.*, 1992). Pàssem de 50 les espècies emprades, però entre les més acreditades destacarem la fulla d'olivera, els alls i les «nevadetas» (*Paronychia* spp.). Malgrat trobar-se localitzada, es conèix bé l'escolopendra (*Phyllitis scolopendrium* (L.) Newmann); a més, no poques espècies com les petites falgueres *Cystopteris fragilis* (L.) Bernh i *Asplenium*

viride Hudson s'aprecien fonamentalment al Pirineu, car no figuren en els llibres de Farmacologia o plantes medicinals.

Per regla general, s'administren en forma d'infusió o decocció, durant una novena i en dejú. Les preses de 3 o 7 dies escassegen i a vegades després d'una novena se'n descansava una altra.

Es poden referir aquí altres plantes com la «farinola» o «esteremoncillo» (*Thymus vulgaris* L.) que són principalment depuratives i són citades per a «aclarir la sang perquè es mogui millor».

2) Àrniques i d'altres espècies vulneràries. Macerades en alcohol, les inflorescències d'*Arnica montana* L. i una desena d'espècies més, sobretot compostes de flors grogues, s'apliquen en forma de fregues o draps humits per rebaixar la inflamació produïda per cops, macadures, reumes, etc. La vertadera àrnica és poc freqüent al Pirineu central i entre les falses, les més conegudes són *Doronicum grandiflorum* Lam. i *Senecio jacobaea* L. (PALACÍN, VILLAR & CALVO, 1984b).

Entre les nombroses espècies vulneràries i cicatritzants n'assenyalarem una d'endèmica pirinenca, l'«orella d'onso», *Ramonda myconi* (L.) Reichenb., les fulles fresques de la qual s'aprecien trossejades per a tallar hemorràgies (cataplasma) i senceres, directament, per a reblanir calls i durícies. A més, aquesta bellíssima espècie té acció pectoral i està sent objecte d'estudis al Laboratori de Farmacognòsia i Farmacologia de la Universitat de Barcelona.

3) Antireumàtiques. Desenes d'espècies són usades com a antireumàtiques. Valguin com a exemple les conegudíssimes rudes (*Ruta angustifolia* Pers. i altres), l'ortiga i el romaní. La primera en ús extern, atesa la seva toxicitat, i les altres en ús intern.

4) Tònics digestius i, en general, del tracte gastro-intestinal. En aquest grup, tan ben definit en la medicina casolana, esmentarem el te de roca (*Jasione glutinosa* (L.) DC.), el te de pastor o de port (*Sideritis hyssopifolia* L.), la «tolonjina» (*Melissa officinalis* L.), les «cioldas» (fruits de *Sorbus domestica* L.). En els tres primers casos es dona la infusió o decocció de les branques florides per afavorir la digestió i, en el darrer, s'ingereixen per tallar diarrees.

5) Purgants. Només destacarem dues plantes. En primer lloc la «tuca» o «espàrragos» (*Bryonia cretica* L. subsp. *dioica* (Jacq.) Tutin), el decuit de les arrels de la qual s'administra per purgar persones o animals, a més d'altres aplicacions, tant a l'exterior (mals de cap, angines, reuma) com a l'interior (emmenagog, depuratiu). En segon terme, la «bufaraga» o «culiquera», *Thymelaea tinctoria* (Pursh) Endlicher; la decocció de les seves branques, considerada encertadament forta, es reserva al bestiar domèstic, preparada simplement o barrejant-hi fulles de tomatera, blat de moro i oli d'oliva.

6) Tòxiques. En estudiar aquest grup, ens va sorprendre l'alt grau de coneixement que mostren les gents alt-aragoneses, de tal manera que la coincidència entre el saber científic i el popular és quasi total (VILLAR *et al.*, 1984).

Les més de 50 espècies tòxiques i verinoses, abortives, al·lucinògenes o sedants nervioses, s'usen externament o amb les precaucions degudes: dilucions, dosis molt suaus, etc. Igualment, se'ls atribueixen moltes virtuts màgiques o relacionades amb la bruixeria i entorn d'elles es mantenen moltes llegendes o es porten com a amulets.

Il·lustrarem aquest grup amb l'esmentada ruda, la «letrera» (*Euphorbia characias* L.), la decocció de les llavors de la qual s'empra com a purgant fort, el làtex per calmar el mal de queixal, el triturat de la planta per matar peixos, etc; la «coda de borrega, gallo o corona de rey» (*Saxifraga longifolia* Lapeyr.), una de les més conegudes com a emmenagoga i abortiva. Aquesta llista podria continuar amb acònits, didaleres (*Digitalis* spp.), el lèbors, belladona, veladre (*Veratrum*) i un llarg etc.

7) Diverses. Sense voler exhaurir el tema, citem espècies comunament usades com a aperitiues, per exemple *Gentiana lutea* L. («chanzana»), com a pectorals, el «sabuco» (*Sambucus nigra* L.); no oblidem les plantes cultivades com l'«alfalce» (*Medicago sativa* L.), usada com a antiinflamatori, per al mal de queixal, en casos de prostatitis, com a reconstituent..., ni les moltes espècies comestibles com l'«acedera redonda» (*Rumex scutatus* L.) o la infinitat d'espècies útils per molt diversos conceptes: vares de «tintallina» (*Viburnum lantana* L.), vímet de les «salzeras» (*Salix fragilis* L. i altres), etc.

Clourem aquests comentaris succints amb una criptògama antiinfecciosa, la «barba de capuchino», «barbas de abeto» o «seda», ço és els líquens del gènere *Usnea*: per preparar-ne la decocció s'afegeix, com a màxima expressió de saviesa popular, un pessic de cendra, amb la qual cosa el medi esdevé més alcalí i s'allibera millor el principi actiu, l'àcid úsnic.

A manera de conclusió

Com a conseqüència dels nostres estudis etnobotànics al Pirineu central des de fa més de deu anys, podem afirmar que no sempre la ciència acadèmica va al davant del saber popular; això és particularment cert en el camp de la medicina popular. Els científics professionals hem de ser humils i admirar el gran pòsit de coneixements que es va acumular empíricament i es va anar transmetent per tradició oral, segle rere segle, fins als nostres dies.

Malgrat les recomanacions dels organismes internacionals i dels treballs d'etnòlegs i lingüistes, encara hem de fer considerables esforços per transcriure aquesta saviesa i, mitjançant anàlisi i experimentació, difondre-la en el món de la Farmàcia.

Voldríem cridar l'atenció sobre les nombroses plantes emprades habitualment en medicina popular, de la composició química o les accions farmacològiques de les quals res no s'ha escrit: *Doronicum grandiflorum* Lam., *Compositae* (fig. 3), per exemple. A més, tampoc no són escassos els nous usos que es «descobreixen» per a d'altres plantes ja conegudes com *Salvia verbenaca* L., *Labiatae* (fig. 4): se cita com a vulnerària, però també s'usa per al tracte gastro-intestinal.

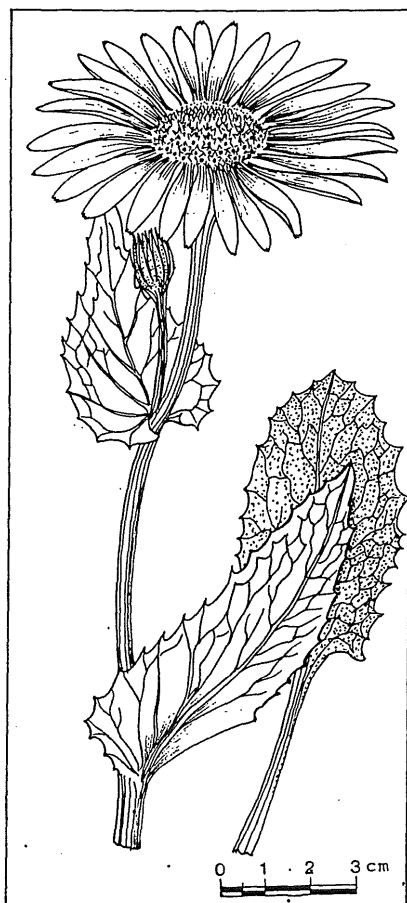

Fig. 3. *Doronicum grandiflorum* Lam.

Fig. 4. *Salvia verbenaca* L.

Durant l'any 1992 van anar succeint-se una sèrie de Congressos i Seminaris com el present i també van sorgir diverses publicacions temàtiques. En aquest context, anunciem amb alegria l'edició, per part de l'Institut d'Estudis Alt-aragonesos d'un llibre sobre les plantes medicinals del Baix Cinca (FERRÁNDEZ & SANZ, 1993), el qual, per raons de veïnatge i cultura, interessarà molts lectors.

Sia benvinguda aquesta reanimació de l'Etnobotànica a Espanya i tant de bo que constitueixi el brou de cultiu necessari perquè molts joves investigadors aprofundeixin en la matèria.

Agraïments

A Marcel Saule, per haver-nos cedit generosament els dibuixos, moltes gràcies.

BIBLIOGRAFIA

- FERRÁNDEZ, J. V. & SANZ, J. M. 1993. *Las plantas en la medicina popular de la comarca de Monzón (Huesca)*. Instituto de Estudios Altoaragoneses. Huesca. 351 pp.
- FILLAT, F. 1983. Estacionalidad de las precipitaciones en España in *Avances sobre la Investigación en Bioclimatología*: 73-88. C.S.I.C.- Universidad de Salamanca.
- FONT QUER, P. 1961. *Plantas medicinales. El Dioscórides renovado*. Labor. Barcelona. 1033 pp.
- MORALES, R. 1992. Nombres vulgares, 1. *Archivos de Flora Iberica*, 4 : 3-64.
- PALACÍN, J. M. 1983. *Las plantas en la medicina popular del Alto Aragón*. Tesis de Licenciatura. Universidad de Navarra. Pamplona.
- PALACÍN, J. M., VILLAR, L. & CALVO, C. 1984a. Plantas usadas como hipotensoras en el Alto Aragón. *Acta Biol. Mont.*, 4: 483-496.
- PALACÍN, J. M., VILLAR, L. & CALVO, C. 1984b. Plantas usadas como «Árnica» en el Alto Aragón. *Acta Biol. Mont.*, 4: 473-482.
- VIDALLER, R. 1989. *Dizionario sobre espeziez animals y bexetals en o Bocabulario Altoaragonés*. Instituto de Estudios Altoaragoneses, Col. «Cosas nuestras», 7. Huesca. 330 pp.
- VILLAR, L. 1980. Catálogo Florístico del Pirineo Occidental español. *Pub. C. pir. Biol. exp.*, 11. 522 pp.
- VILLAR, L. 1984. Un estudio de las plantas medicinales del Alto Aragón y su utilización. *Acta Biol. Mont.*, 4: 467-472.
- VILLAR, L. 1990. Principales resultados del estudio de las plantas medicinales del Alto Aragón. *Memoria de las VI Jornadas de Plantas Medicinales, Aromáticas y Condimentarias: (León, 1986)*, 2: 203-213. Valladolid.
- VILLAR, L. 1992. *Panorámica de la Etnobotánica en España. Pirineos y NE de España*. Comunicación presentada al Congreso Mundial de Etnobotánica. Córdoba, septiembre 1992.
- VILLAR, L., PALACÍN, J. M., CALVO, C., GÓMEZ, D. & MONTSERRAT, G. 1984. Plantas tóxicas de uso medicinal en el Pirineo Aragonés. *Acta Biol. Mont.*, 4: 497-514.
- VILLAR, L., PALACÍN, J. M., CALVO, C., GÓMEZ, D. & MONTSERRAT, G. 1987. *Plantas Medicinales del Pirineo Aragonés y demás tierras oscenses*. Diputación Provincial de Huesca. Huesca. 320 pp.
- VILLAR, L., PALACÍN, J. M., CALVO, C., GÓMEZ, D. & MONTSERRAT, G. 1992. *Plantas Medicinales del Pirineo Aragonés y demás tierras oscenses*. Diputación Provincial de Huesca-C.S.I.C. Huesca. 2.ª ed. 330 pp.
- VILLAR, L., MUNTANÉ, J., BLANCHÉ, C. & PALACÍN, J. M. 1992. *Las plantas hipotensoras usadas en la medicina popular del Pirineo*. Comunicación presentada al Congreso Mundial de Etnobotánica. Córdoba, septiembre 1992.